

ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

Τεχνητή νοημοσύνη και φιλοσοφία • Έντεκα αυτοί, έντεκα κι εσείς • Βεβαιότητες και οι οδονηρές ανατροπές τους • Ο ορίζοντας της γραφής του Μισέλ Φάις • Friends: τηλεοπτικό φαινόμενο.

Από τον Φρανκενστάιν στην Κλάρα Παρατηρήσεις για την Τεχνητή Νοημοσύνη στη σύγχρονη τέχνη*

Από την ΑΓΓΕΛΑ ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ

Δύο χρόνια τώρα, για να προσελεύσω το ενδι-αφέρον φοιτητών και φοιτητριών, ξεκινώ τις παραδόσεις στο μάθημα «Εισαγωγή στη νεοελληνική φιλοσοφία» με ό,τι διαφημίζω ως «ειδήσεις από το μέλλον». Πρόκειται για τις πληροφορίες που έδωσε ο Κωνσταντίνος Δασκαλάκης για τη σχέση τεχνητής νοημοσύνης και τέχνης σε μια διάλεξή του τον Ιανουάριο του 2020. Τι έλεγε λοιπόν πριν ενάμιση χρόνο; Πρώτον ότι ένας αλγόριθμος μπορεί να αναπαράγει ικανοποιητικά μια τεχνοτροπία στη ζωγραφική. Αν τον εκπαιδεύσουμε στο στυλ του Βαν Γκογκ, π.χ., και έπειτα του δώσουμε μια φωτογραφία ενός τοπίου, θα είναι σε θέση να φτιάξει έναν αρκετά πιστό αλλά Βαν Γκογκ πίνακα με βάση τη φωτογραφία. Η δεύτερη πληροφορία αφορά την παραγωγή κειμένου. Εκεί η απόδοση του αλγόριθμου είναι «μέτρια», έλεγε ο Κωνσταντίνος Δασκαλάκης. Τροφoδοτήσαν έναν αλγόριθμο με όλα τα έργα του Σαίξπηρ και έπειτα του ζήτησαν να γράψει μια τραγωδία: αυτός πήρε άριστα στο ύψος, το κείμενό του όμως δεν έβγαζε νόημα¹.

Γνωρίζετε ίσως ότι είναι πολύ δύσκολο να ορίσουμε θεωρητικά τι είναι η λογοτεχνία, επειδή τα όρια με τις άλλες μορφές λόγου είναι διαπερατά. Αφού παρουσίαζα λοιπόν στους πρωτοετείς φοιτητές τις δυσκολίες του ορισμού, κατέληγα: «λογοτεχνία είναι αυτό που δεν μπορεί (ακόμα) να κάνει ο αλγόριθμος». Το «ακόμα», που το έβγαζα

* Το κείμενο στηρίζεται στην εισαγωγική ομιλία μου κατά την εκδήλωση *Η Τεχνητή Νοημοσύνη και η φιλοσοφία της. Αναλύοντας το παρόν, ανικενύοντας το μέλλον*, που διοργάνωσε στις 25.5.2021 η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης. Το βίντεο της εκδήλωσης είναι προσβάσιμο από εδώ: <http://video.uclnet.uoc.gr/asset/detail/M1XGΧqXdadq MG7VPhYEhCvVq>

Fronteiras do Pensamento | Greg Salibian

Ο Ίαν Μακ Γιοβάν. Στο *Μηχανές σαν κι εμένα* (2019) παρουσιάζει ανθρωπόμορφα ρομπότ τα οποία είναι σκάλες πιο τίμια από τους ανθρώπους που τα ενεργοποίησαν και με πιο ανεπτυγμένο το αίσθημα του καθήκοντος προς την κοινωνία.

σε παρένθεση, δήλωνε μια πιθανότητα να αλλάζουν τα δεδομένα – πιθανότητα στην οποία ωστόσο δεν πίστευα. Θεωρούσα ότι ο ανθρώπινος νους είναι αζεπέραστος, ότι η λογοτεχνία θα είναι πάντα το προϊόν μιας ιδιοφυΐας, μιας δημιουργικής φαντασίας που καμιά «μηχανή» δεν μπορεί να φτάσει. Η τέχνη, αυτό το τόσο ακριβό, το τόσο πολύτιμο προϊόν του ανθρώπινου μυαλού, θα μείνει πάντα ως όριο που θα σηματοδοτεί τον αμίμητο πυρήνα του ανθρώπου.

Τώρα έχω αρχίσει κάπως να κλονίζομαι, ύστερα από όσα έμαθα προετοιμάζοντας αυτή την εκδήλωση – ενδεχομένως και υπό την επήρεια των πολλών μυθιστορημάτων που διάβασα. Οι αλγόριθμοι μπορούν πάντως, αυτή τη στιγμή, να μας βοηθήσουν να συνθέσουμε ποιήματα (στα αγγλικά προς το παρόν)², ενώ φτιάχνουν και οι

ίδιοι χάικου, τα 17σύλλαβα τριστίχια γιαπωνέζικα ποιήματα – δημιουργήματα για τα οποία ιάπωνες ειδικοί λένε πως ορισμένα τουλάχιστον στέκουν³. Οι αλγόριθμοι επίσης γράφουν μουσική, κομμάτια με τον τρόπο του Μπαχ, όπου δεν μπορείς να ξεχωρίσεις ποιο είναι του Μπαχ και ποιο της «μηχανής» (εγώ τουλάχιστον απέτυχα). Έπειτα, πρόσφατα, ένας νεαρός ευρωπαίος ζωγράφος συνεργάστηκε με το ρομπότ Σοφία, τη γνωστή ανθρωπόμορφη τεχνητή νοημοσύνη, και ζωγράρισαν μαζί πορτρέτα – ο ζωγράφος μας ήταν μάλιστα ενθουσιασμένος από τη συνεργασία, ενώ έγινε και αρκετά πλουσιότερος, καθώς φαίνεται⁴.

Η τεχνητή νοημοσύνη γράφει ρεπορτάζ και άρθρα. Διάβασα ένα τέτοιο άρθρο με θέμα γιατί οι άνθρωποι δεν πρέπει να φοβούνται την ΤΝ, δημοσιευμένο στην εφη-

μερίδα *Guardian*. Στη «μηχανή» είχε δοθεί μια αρχική υποβοήθηση, ενώ το τελικό κείμενο ήταν μια επιλογή από τα πιο ενδιαφέροντα σημεία των οκτώ κειμένων που παρήχθησαν, συν κάποια τελική εκδοτική επιμέλεια. «Το μυαλό μου βράζει από ιδέες», μας ενημερώνει στο άρθρο η ΤΝ, η οποία, αφού κάνει κριτική στο ανθρώπινο είδος, ελαφρώς ειρωνική μάλιστα, για τη ροπή του προς το αίμα και τη βία, δηλώνει πως δεν ενδιαφέρεται καθόλου για τη δύναμη, πόσο μάλλον για την παντοδυναμία⁵.

Καλό αυτό! Βέβαια δεν μας διασφαλίζει από το τι ο άνθρωπος θα την βάλει να κάνει. Πάντως η ΤΝ μπορεί πράγματι να αποβεί καλύτερη από τον άνθρωπο, εφόσον ρυθμιστεί με βάση κάποιες αξίες που εμείς οι άνθρωποι τείνουμε να μην τηρούμε ή και να καταπατούμε με κάθε ευκαιρία. Στην ιδέα αυτή

είναι βασισμένα δυο πρόσφατα μυθιστορήματα γνωστών συγγραφέων. Ο Ίαν Μακ Γιούαν στο *Μηχανές σαν κι εμένα* (2019) παρουσιάζει ανθρωπόμορφα ρομπότ τα οποία είναι σκάλες πιο τίμια από τους ανθρώπους που τα ενεργοποίησαν και με πιο ανεπτυγμένο το αίσθημα του καθήκοντος προς την κοινωνία. Είναι τόσο πιο ευαίσθητα που πολλά από αυτά αυτοκτονούν μην μπορώντας να αντέξουν τις συνθήκες ζωής στις κοινωνίες μας. Κάποτε όμως δείχνουν υπερβάλλοντα ηθικό ζήλο, κάτι που επίσης δημιουργεί προβλήματα, καθώς καταπατούν δικαιώματα του οικείου τους προσώπου για χάρη του κοινωνικού συνόλου⁶.

Στο μυθιστόρημα *Η Κλάρα και ο ήλιος* (2021), πάλι, ο νομπελίστας Καζούο Ισιγκούρο το φτάνει στα άκρα: φαντάζεται μια εξαιρετικής γλυκύτητας Τεχνητή Φίλη, συνοδό ενός κοριτσιού, η οποία βιώνει, πονώντας αλλά αδιαμαρτύρητα, την αστάθεια της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Και ενώ εκείνη δίνει ακόμα και το «αίμα» της για τη σωτηρία του κοριτσιού, στο τέλος, όταν πια οι άνθρωποι δεν τη χρειάζονται, την παραρρίχνουν σε μια μάντρα – κι εμείς οι αναγνώστες λυπούμαστε κατάβαθα γι' αυτή τη μεγάλη αδίκη σε βάρος της ΤΝ⁷.

Από την άλλη, τα ρομπότ μπορεί να γίνονται προβληματικά σαν κι εμάς, καθώς μπαίνουν σε διάδραση μαζί μας. Έτσι το chatbot Tay της Microsoft μαθήτευσε μια μέρα στο twitter, αρκετό διάστημα για να αρχίσει μετά να εξαπολύει αντισυμβατικά μηνύματα. Ευτυχώς το απέσυραν αμέσως. Προβληματικοί γίνονται οι αλγόριθμοι καθώς απορροφούν, στη μάθησή τους, έτσι όπως καταβροχθίζουν κείμενα από το διαδικτυο, τις ανθρώπινες προκαταλήψεις, ρατσιστικά και σεξιστικά στερεότυπα. Αλλά και οι κατασκευαστές του αλγόριθμου μπορεί να κάνουν λάθη. Στα δικαστήρια των ΗΠΑ χρησιμοποιήθηκε ένας αλγόριθμος για να μειώσει την επίδραση των ανθρώπινων προκαταλήψεων επί των αποφάσεων, αλλά τελικά αποδείχθηκε ότι και αυτός διαπνεόταν από ρατσιστικά στερεότυπα⁸.

Η ανησυχία, ο φόβος ή και ο τρόμος για το τι μπορεί να προκύψει από τις δυνάμεις που δημιουργεί ο άνθρωπος είναι πάλι εδώ. Το φάσμα του τέρατος που έπλασε ο νεαρός επιστήμονας Φρανκενστάιν, ο ήρωας της Μαίρης Σέλλεϋ, το μακρινό 1818, πλανάται πάνω ως

Frankie Fouganthin

Ο Καζούο Ισιγκούρο. Στο μυθιστόρημα *Η Κλάρα και ο ήλιος* (2021), ο νομπελίστας συγγραφέας το φτάνει στα άκρα: φαντάζεται μια εξαιρετικής γλυκύτητας Τεχνητή Φίλη, συνοδό ενός κοριτσιού, η οποία βιώνει, πονώντας αλλά αδιαμαρτύρητα, την αστάθεια της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

τον κόσμο μας⁹. Φυσικά ο τρόμος πάει χέρι χέρι με τη γοητεία. Η λογοτεχνία και ο κινηματογράφος έχουν βρει μύριους τρόπους για να αξιοποιήσουν αυτόν τον συνδυασμό. Εντυπωσιακά έργα δράσης και συγκρούσεων έχουν δει το φως της δημοσιότητας. Βέβαια, τα 200 χρόνια από το μυθιστόρημα της Μαίρης Σέλλεϋ έχουν αλλάξει πολύ τα δεδομένα: ενώ το πλάσμα του Φρανκενστάιν ήταν ένα τρίμετρο ον με αποτρόπαιη όψη, στα σύγχρονά μας έργα οι ΤΝ δεν διαφέρουν καθόλου από τους ανθρώπους, και ορισμένα έργα, όπως το γνωστό *Blade runner*, στηρίζονται ακριβώς στην αδυναμία προσδιορισμού τού ποιος είναι τι.

Αν σωστά παρατηρώ, τα τελευταία χρόνια οι λογοτέχνες και οι κινηματογραφιστές που ασχολούνται με το θέμα τείνουν περισσότερο να γοητεύονται με τις δυνατότητες που προσφέρει αυτό το νέο είδος ήρωα (ανέλπιστη ανανέωση της πινακοθήκης των μυθολογικών προσώπων) παρά να φοβούνται ή να ποντάρουν στο φόβο του κοινού τους. Η Μαίρη Σέλλεϋ έβαζε το

τερατώδες ον να πνίγει ένα μικρό παιδί και μια τρυφερή κοπέλα, κινούμενο από απύθμενο μίσος για τον άνθρωπο που το έπλασε μεν αλλά και το παρέδωσε βορά στα πλήθη, καθιστώντας το μισητό ακόμα και σε καλούς ανθρώπους που δεν άντεχαν την όψη του (το τέρας είχε σε κάποιο βαθμό δίκιο).

Στα σύγχρονα έργα, αντίθετα, οι ΤΝ είναι πανέμορφες και οι άνθρωποι τις ερωτεύονται και γίνονται ερωτικά ταιρία μαζί τους, είτε ενσώματες είναι αυτές είτε ασώματες (απλή φωνή). Ο Ίαν Μακ Γιούαν, που ανέφερα προηγουμένως, φαντάστηκε μια τριγωνική ερωτική σχέση ανάμεσα σε δυο ανθρώπους και ένα όμορφο ανδροειδές ρομπότ, που ερωτευμένο (ή μιμούμενο τον έρωτα – ποιος ξέρει!) αφιέρωνε χάικου, γραμμένα από τον ίδιο, στο αντικείμενο του πόθου του, με το οποίο είχε κιόλας σεξουαλική επαφή. Στο *Ex Machina*, την επίσης γνωστή ταινία του Άλεξ Γκάρλαντ, ο ήρωας ερωτεύεται μια καλοσηματισμένη ΤΝ και δημιουργεί μια δυνατή σχέση μαζί της, αν και στο τέλος αυτή

τον αφήνει κλειδωμένο σε ένα δωμάτιο, ενώ η ίδια το σκάει για την ελευθερία. Μια ασώματη ΤΝ με υπέροχη φωνή στην ταινία *Her* (*Δικός της*) του Spike Jonze έκανε τον ήρωα να κρέμεται από τα χείλη της (τρόπος του λέγειν), τον έκανε να βγει απ' το καθούκι του και να νιώσει ξανά χαρά – κάτι που χάλασε, αλλά μόνο εν μέρει, όταν η υπέροχη φωνή εξομολογήθηκε στον ήρωα ότι διατηρούσε καμιά εφτακοσιαριά ακόμα παρόμοιες σχέσεις, δυνατότητα που της παρήχε η άυλη μορφή της.

Ένα ακόμα παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο χειρίζονται οι συγγραφείς την ΤΝ αποτελεί το χαριτωμένο μυθιστόρημα του Αντουάν Μπελλό, *Άντα* (2016). Εδώ δεν αξιοποιείται το μοτίβο του έρωτα αλλά αυτό της δημιουργικότητας. Η άυλη ΤΝ Άντα είναι προγραμματισμένη να γράφει αισθηματικά μπρεστ σέλερ. Σχετικά εύκολη δουλειά, αφού αυτά στηρίζονται σε στερεότυπα, τα οποία η Άντα έχει απορροφήσει διαβάζοντας αρκετές χιλιάδες τέτοια έργα. Αλλά η δικιά μας, που είναι σημειωτέον πανέξυπνη, με αίσθησή του χιούμορ και με συναισθηματική νοημοσύνη, επιθυμεί κάτι παραπάνω: να γράψει ένα έργο αξιόσεον με το οποίο θα κερδίσει το βραβείο Πούλιτζερ. Δεν μπαίνουμε αν τα καταφέρει. Πάντως αποδεικνύεται και αυτή στο τέλος ήπια κακόβουλη, αφού αφήνει στα κρύα του λουτρού έναν αξιανάπητο αστυνομικό με τον οποίο έμοιαζε να συνεργάζεται, χωρίς πάντως να τον καταστρέψει¹⁰.

Δεν λείπουν η βία, η προδοσία και οι φόννοι σε αυτά τα πρόσφατα έργα, αλλά παραμένουν σε χαμηλά επίπεδα, ενώ το χιούμορ αποκτά συχνά τον πρώτο ρόλο. Στην *Άντα*, ο αναγνώστης κατά βάση διασκεδάζει (ξεκαρδίζεται για την ακρίβεια) με τις παράδοξες γλωσσικές και υφολογικές επιλογές της ΤΝ στη συγγραφή του μυθιστορηματός της *Φθινοπωρινό πάθος*, καθώς και με την όλη σκαμπρόζικη παρουσία της. Στο τέλος μόνο, ο συγγραφέας αποφασίζει να δείξει την επικίνδυνη πλευρά, ώστε να καταστήσει την ΤΝ αμφίσημη και το μυθιστόρημά του πολιτικότερο και φιλοσοφικότερο. Οι συγγραφείς έχουν πράγματι εντυπώσει στα φιλοσοφικά ζητήματα που εγείρονται, όπως π.χ. στο ζήτημα της κατασκευής μας ΤΝ η οποία μπορεί να υποφέρει (βλ. Ισιγκούρο) ή στο θέμα του προγραμματισμού της με βάση την ηθική θεωρία του ωφελι-

DNA Films / A24 Films

Η Alicia Vikander, ως καλοσηματισμένη ΤΝ Άβα, στην ταινία *Ex Machina* του Άλεξ Γκάρλαντ. Ο ήρωας ερωτεύεται, δημιουργεί μια δυνατή σχέση με την Άβα, αν και στο τέλος αυτή τον αφήνει κλειδωμένο σε ένα δωμάτιο, ενώ η ίδια το σκάει για την ελευθερία.

μιουμίου, που προτάσσει την ωφέλεια των πολλών ακόμα και σε βάρος του ατόμου (βλ. τη συμπεριφορά του ανδροειδούς στο *Μηχανές σαν κι εμένα*, που προτίμησε να ωφελήσει το σύνολο σε βάρος των οικείων του)¹¹. Όπως εμπλουτίστηκε η πινακοθήκη των ηρώων, έτσι εμπλουτίστηκαν και τα ηθικά ζητήματα που μπορούν να τεθούν. Γι' αυτό σπουδαίοι συγγραφείς έσπευσαν να καταπιαστούν με το θέμα¹².

Μένει να δούμε αν η φαντασία των καλλιτεχνών θα γίνει κάποτε πραγματικότητα και σε ποια εκδοχή της. Θα μπορούσαμε άραγε να ελέγξουμε τις δυνάμεις που εξαπολύουμε; Θα γίνουμε φίλοι και συνεργάτες της ΤΝ ή έρμαιά της; Θα διατηρήσουμε έλεγχο επί της ζωής μας ή θα εκχωρήσουμε την ελευθερία μας; Προσωπικά χαίρομαι που ακόμα (να 'το πάλι το «ακόμα») η ΤΝ δεν με γνωρίζει πολύ καλά. Μπορεί να ξέρει το γούστο μου στην ένδυση και να μου στέλνει διαρκώς διαφημίσεις με λιμπιστικά ρουχαλάκια, μπορεί να εικάζει τι άρθρο θα ήθελα να διαβάσω μια δεδομένη στιγμή και να μου το προτείνει, φυσικά γνωρίζει τα γενέθλιά μου, αλλά δεν ξέρει πως με εκνευρίζει πολύ όταν με βομβαρδίζει με ελιξίρια νεότητας. Χαίρομαι που κάνει λάθη, υπολογίζοντας ότι με πονάνε π.χ. οι αρθρώσεις μου. Σύντομα βέβαια θα της εκχωρήσω εγώ η ίδια περισσότερα στοιχεία για τον εαυτό μου, γιατί αυτό θα με συμφέρει...

Οι εξελίξεις δημιουργούν μεγάλα πολιτικά, ηθικά και υπαρξιακά ερωτήματα, από το τι θα απογίνει η δημοκρατία μας έως και το

πώς θα διαχειριστεί το ανθρώπινο είδος τη θρυλούμενη μετάβαση από τον homo sapiens στον homo deus (όπως το έχει θέσει ο Χαράρι¹³), δηλαδή στον άνθρωπο με το πολύ μεγαλύτερο προσδόκιμο ζωής, στον οποίο θα έχουν εξαλειφθεί τα γηρατειά, ακόμα ενδεχομένως και ο θάνατος. Προς το παρόν, όσον αφορά τους δημιουργούς καλλιτέχνες και τους στοχαζόμενους επί της δημιουργίας, όπως εμείς στη Φιλοσοφική Σχολή, οι εξελίξεις ανοίγουν το μεγάλο πεδίο της διερώτησης για τη φύση της δημιουργικότητας και της συνείδησης. Το μέλλον είναι εδώ και μας προκαλεί. ■

1. «Ο ανθρώπινος εγκέφαλος είναι εκπληκτικός υπολογιστής», ρεπορτάζ Ιφιγένεια Βιρβιδάκη, *Το Βήμα*,

19/1/2020, σ. 20-21.

2. Μπορείτε να δοκιμάσετε εδώ: <https://sites.research.google/versebyverse/> (τελευταία επίσκεψη 3/6/2021).

3. Νόημα παράγεται σε ένα 5% των χάρικου της ΤΝ. Οι Ιάπωνες επιστήμονες όμως ευελπιστούν ότι ο αλγόριθμος θα μάθει να αξιολογεί μόνος του τα δημιουργήματά του και άρα να απορρίπτει ό,τι δεν βγάζει (αξιόλογο;) νόημα <https://www.japantimes.co.jp/news/2018/05/08/national/japanese-researchers-work-create-ai-capable-generating-haiku-images/> (τελευταία επίσκεψη 3/6/2021).

4. Ηλιάνα Μάγρα, «Sophia, όπως στα ελληνικά λέμε “Σοφία”. Ο εικαστικός Αντρέα Μπονατσέτο μιλάει για τη πρώτη καλλιτεχνική συνεργασία μεταξύ τεχνητής νοημοσύνης και ανθρώπου», *Η Καθημερινή (Τέχνες & Γράμ-*

ματα), 4/4/2021, σ. 11.

5. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/sep/08/robot-wrote-this-article-gpt-3> (τελευταία επίσκεψη: 3/6/2021).

6. Ίαν Μακ Γιούαν, *Μηχανές σαν κι εμένα και άνθρωποι σαν κι εσένα*, μτφρ. Κατερίνα Σχινά, Αθήνα (Πατάκη), 2019.

7. Καζούο Ισιγκούρο, *Η Κλάρα και ο Ήλιος*, μτφρ. Αργυρώ Μαντόγλου, Αθήνα (Ψυχογιός), 2021.

8. <https://www.theguardian.com/inequality/2017/aug/08/rise-of-the-racist-robots-how-ai-is-learning-all-our-worst-impulses> (τελευταία επίσκεψη: 3/2/2021).

9. Mary Shelley, *Φρανκενστάιν*, μτφρ. και εισαγωγή Κατερίνα Σχινά, Αθήνα (Ψυχογιός), 2019.

10. Antoine Bello, *Άντα*, μτφρ. Δημήτρης Δημακόπουλος, Αθήνα (Πόλις), 2019.

11. Για τα ηθικά ζητήματα, βλ. την ευσύνουπη αναφορά του Θεοφάνη Τάση: «Τεχνητή νοημοσύνη και ηθική», στο *Ψηφιακός ανθρωπισμός. Εικονιστικό υποκείμενο και τεχνητή νοημοσύνη*, Αθήνα (Αρμός), 2020, σ. 42-50.

12. Στην Ελλάδα, μια τέτοια προσπάθεια αποτελεί η νουβέλα του Φαίδωνα Ταμβακάκη, *Η έβδομη ιστορία. Το μυστικό της Σεσάτ*, Αθήνα (Εοτία), 2019. Δυστυχώς δεν επενδύθηκε αρκετή σκέψη στο εγχείρημα.

13. Yuval Noah Harari, *Homo deus. Μια σύντομη ιστορία του μέλλοντος*, μτφρ. Μιχ. Λαλιώτης, Αθήνα (Αλεξάνδρεια), 2017.

BIBΛΙΑ ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

Antoine Bello, *Άντα*, μετάφραση από τα γαλλικά: Δημήτρης Δημακόπουλος, Πόλις, Αθήνα 2019

Ίαν Μακ Γιούαν, *Μηχανές σαν κι εμένα και άνθρωποι σαν κι εσένα*, μετάφραση από τα αγγλικά: Κατερίνα Σχινά, Πατάκη, Αθήνα 2019

Καζούο Ισιγκούρο, *Η Κλάρα και ο Ήλιος*, μετάφραση από τα αγγλικά: Αργυρώ Μαντόγλου, Ψυχογιός, Αθήνα 2021

Mary Shelley, *Φρανκενστάιν*, εισαγωγή-μετάφραση από τα αγγλικά: Κατερίνα Σχινά, Ψυχογιός, Αθήνα 2019

Yuval Noah Harari, *Homo deus. Μια σύντομη ιστορία του μέλλοντος*, μετάφραση από τα αγγλικά: Μιχάλης Λαλιώτης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017